

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Рященко Д. С.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

БОРИС ГРІНЧЕНКО: СТОРИНКИ ЖИТТЄВОГО І ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях українського письменника, освітнього і громадського діяча Б. Грінченка (1863 – 1910)

***Ключові слова:** педагог, письменник, громадський діяч, учений, публіцист, “Словарь української мови”.*

Борис Дмитрович Грінченко – видатний український письменник, учений, критик, мовознавець, фольклорист, освітній та громадський діяч кінця ХІХ – початку ХХ ст., борець за відродження української мови і культури. Його життєвий і творчий шлях є яскравим прикладом подвижництва на теренах розвою української культури і національної ідеї.

Мета нашого дослідження полягає у спробі проаналізувати педагогічну та письменницьку спадщину Б. Грінченка, його участь у громадському житті України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Борис Грінченко народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині у родині відставного офіцера зі збіднілих дворян. Зростав у російськомовному оточенні, але всім серцем прихилився до українського слова. Загальновідомо, що майбутні діяння людини програмуються у дитинстві та юності. У батьківському домі була велика бібліотека і здібний хлопчик, який із п’яти років навчився читати і писати, виховувався на кращих зразках української та світової художньої літератури. Його світогляд та естетичні смаки формувалися під впливом М. Гоголя, В. Гюго, О. Кольцова, М. Некрасова, О. Пушкіна та В. Скотта.

Б. Грінченко згадував, як випадково знайшов у батьківській книгозбірні “Кобзар” Т. Шевченка. Під впливом його творів юний Б. Грінченко почав писати українською мовою вірші, повісті, драми, створювати саморобні журнали для товаришів-школярів. Згодом це дитяче захоплення переросло у серйозну видавничу діяльність [10, с. 17; 2, с. 56].

Слід зазначити, що становлення Б. Грінченка як педагога. письменника і громадянина відбувалося у другій половині ХІХ ст., коли в Російській

імперії були під забороною слова “Україна” та “український”. Це відбувалося у ті часи, коли українці намагалися будь-якою ціною берегти рідну мову, культуру, звичаї і традиції. Перепис населення, проведений у Російській імперії у січні 1897 р. засвідчив, що понад 22 млн опитуваних визнали “своим родным языком – малорускій” [5, с. 11].

Російську владу непокоїло збереження в українців національної свідомості, яку вона намагалася викоринити, тиснучи на їхню культуру і мову. Апогеєм цього процесу стали Валувський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), які заборонили функціонування української мови у шкільництві, друкованих виданнях, театральних виставах, залишивши їй роль усної сільської говірки [6, с. 10].

У 1887 р. міністр народної освіти Російської імперії І. Делянов видав циркуляр: “Турбуючись про поліпшення складу учнів гімназій і прогімназій, я вважаю необхідним ... допускати в ці заклади тільки дітей, які перебувають під опікою осіб, що надають достатню поруку в правильному над ними домашньому нагляді і в поданні їм необхідних для навчання зручностей. Таким чином, за неухильного дотримання цього правила гімназії та прогімназії звільняються від вступу до них дітей кучерів, лакеїв, кухарів, праль, дрібних крамарів і тому подібних людей...” [7, с. 28]. Це характерне для епохи розпорядження увійшло в історію як “циркуляр про кухарчиних дітей”.

У 1877 р. в Російській імперії не з'явилося жодної української книги, а в 1895 р. – вийшла повна заборона на українські книги для дітей [8, с. 13]. “В українців, – писав російський учений Л. Бурчак, – не залишилося ні своїх шкіл, ні своїх судів, ні своїх виборних посад, а мова українська виганялася звідусіль. Нею забороняли вчитися, забороняли молитися, друкувати книжки та газети... Вживалося всіх заходів для того, щоб народ забув, хто він...” [9, с. 4].

В одинадцять років Б. Грінченко у Харкові вступив до реальної середньої школи, якої не закінчив: за читання й поширення під впливом народників заборонених книг юнака в 1879 р. заарештували і на півтора місяця відправили до в'язниці. Потім його вислали на хутір під батьківський нагляд. Зрозуміло, що ув'язнення перешкодило здобуттю Б. Грінченком подальшої освіти. Адже на цьому його “університети” фактично завершилися. Протягом певного часу він працював канцеляристом Харківської казенної палати. Б. Грінченко дуже бідував, через що змушений навіть підробляти помічником чоботаря. Не маючи змоги продовжити навчання, у 1881 р. склав екстерном екзамен на сільського (народного) учителя [4, с. 13].

“Грінченко подався в учителі, – писав Л. Бурчак. – Всі ми знаємо, наскільки важка праця. Вона забирає в людини майже весь її час і всі сили, якщо виконувати її совістю, з любов'ю й запалом. За цих умов вона зовсім

не забезпечує матеріально, заробіток народного вчителя такий, що ледь-ледь вдається рятуватися від голоду. Грінченко свідомо обрав такий шлях, бо саме тут, як йому здавалося, найкраще можна використати свої сили для блага українського народу” [9, с. 3].

Відтоді для Бориса Дмитровича розпочинається новий етап: він став невтомним борцем за створення широкої народної україномовної освіти.

Перша школа в селі Введенському на Харківщині віддзеркалювала тогочасний стан народної освіти, рівень навчання сільських дітей. Розповідаючи про перебування Б. Грінченка в першій школі, Марія Миколаївна Загірня (Грінченко) зазначала: “Глянув Грінченко і жахнувся: стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння, на стелі знаки, що крізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають. Груба була вся облуплена, ще й дверцята одвалилися... Клас був завбільшки 42 квадратних аршина, а школярів десятків із сім. До того ж не було сіней, а через те діти роздягалися в класі і тут же стояла діжка з водою. Довелося поділити школярів і вчити одну половину до обід, а другу по обіді. Діти приходили в “лапотках” і приносили на них болото або сніг, а що в класі був не поміст, а долівка, то вона розмокалася від принесеного болота або снігу і в класі ставало так грузько, як надворі” [11, с. 6].

Б. Грінченко як учитель розумів роль рідної мови в навчанні дитини. Йому хотілося працювати в українській школі, але села Тройчатє і Олексіївка (на Харківщині) були російськомовні. Щоб мати змогу вивчати українську мову, збирати фольклор, Борис Дмитрович, працюючи в Тройчатому, винаймав помешкання за кілька верст від школи в сусідньому україномовному селі Чунишене. Хоч умови життя тут були нелегкими, але заради того, щоб спілкуватися з україномовними жителями, Б. Грінченко терпів [11, с. 6].

Працюючи вчителем Б. Грінченко усупереч царській забороні почав друкувати книжки, видавати газети і найголовніше, нелегально проводити навчання українською мовою. Відсутність українських підручників – букварів, читанок, граматик – спонукали його, як і великих просвітителів Т. Шевченка, П. Куліша та К. Ушинського, написати навчальні книжки для дітей, зокрема “Українську граматику” (1888 р.) та “Рідне слово” (1889 р.). Він почав складати саморобні книжки для навчання дітей, старанно заповнюючи їх друкованими літерами та особисто ілюструючи. Так, у 1888 р. з’явився буквар “Українська граMATика для науки читання і написання”, який пізніше був надрукований у Києві (1907 р.), а у 1917 р. перевиданий без жодних змін [2, с. 57].

Варто наголосити, що навчальним посібникам саме такого типу, без перебільшення, належить, на нашу думку, особливе місце в оволодінні українською мовою. Грінченко-педагог дотримувався головної вимоги

дидактики: навчай дитину рідною мовою; навчаючи, виховуй рідною мовою. Він був переконаний, що дитину слід вчити власним прикладом на тих споконвічних ідеалах, моральних цінностях, які сповідувала кожна українська родина: працелюбність, добropорядність, гостинність і взаємодопомога. Саме на цих духовних основах Б. Грінченко вибудовував свою педагогічну діяльність [12, с. 15-16].

Великою заслугою Б. Грінченка-педагога стала критика системи освіти у царській Росії. У своїх педагогічних працях він усебічно обґрунтував думку про те, що навчання і виховання в Україні мусить здійснюватися рідною мовою.

У праці “На беспросветном пути. Об украинской школе”, яка вийшла друком у 1905 р. на сторінках петербурзького журналу “Русское богатство”, він писав про потребу навчати дітей рідною мовою. Окремою книжкою цей твір було перевидано у Києві у 1906 р. Бажаючи донести своє слово до якомога ширшої читацької аудиторії, він написав свою програмну працю російською мовою. Ця книга Б. Грінченка містить численні посилання на погляди вітчизняних та зарубіжних педагогів щодо рідномовного навчання, конкретні факти з історії боротьби українців за національну школу, цілий перелік трагікомічних випадків мовних непорозумінь між учнями-українцями та вчителями-росіянами, аргументовані докази непридатності тогочасних російських підручників для ефективного навчання українських дітей. Б. Грінченко захищав українські школи, оскільки вважав, що навчання виключно нерідною мовою негативно позначається на розвитку дитини [2, с. 58].

Учителюючи Б. Грінченко розвинув гідну подиву літературну діяльність. Він систематично друкувався у різних українських виданнях й окремими книжечками. В художній літературі ім'я Б. Грінченка з'явилося 1881 р. Його роль у статті “Михайло П. Старицький” визначив І. Франко, де зазначав, що Б. Грінченко, В. Самійленко, Леся Українка та А. Кримський були першими з тих, “кому доводилось “проламувати” псевдо-Шевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчості” [3, с. 20].

Серед його художніх творів – ліричні вірші (збірки поезій “Під хмарним небом” (1893 р.), “Пісні та думи” (1895 р.) та ін.); оповідання та повісті, зібрані у трьохтомнику “Твори Василя Чайченка”; побутові історичні і комедійні п'єси (“Нахмарило” (1895–1896 рр.), “Степовий гість” (1897 р.), “На новий шлях” (1905 р.)); оповідання для дітей (“Без хліба” (1884 р.), “Сестриця Галя”, “Сама зовсім сама” (1885 р.), “Ксеня” (1886 р.), “Дзвоник (1897 р.)” та ін.). Написані талановитим літератором казки – “Два Морози”, “Снігуронька”, “Сопілка”, “Дівчина Леся” – увійшли до скарбниці української літератури [4, с. 13].

У 1894 р. Б. Грінченко переїхав до Чернігова. Тут він обіймав посаду діловода оціночної комісії губернського земства, а з 1898 р. – секретаря

управи. Водночас Б. Грінченко розгорнув національно-просвітницьку роботу.

Саме на Чернігівщині він організував перше в Україні справді народне видавництво, у якому був єдиним співробітником. У видавництві побачило світ 45 книжечок народнопросвітнього характеру.

Окрім того, Б. Грінченко став одним із керівників нелегальної “Чернігівської громади”. Разом із М. Загірною привів до ладу та каталогізував знамениту колекцію української старовини В. Тарновського (самих лише шевченківських експонатів – рукописів, малюнків, деякі з них були порятовані Б. Грінченком від загибелі, налічувалося 758 одиниць). Також видав тритомні “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” за 1895, 1896 та 1899 рр. [13, с. 8]

У Чернігові Борис Дмитрович брав участь в аматорських спектаклях, навіть виконував роль Омелька в “Мартині Борулі” І. Карпенка-Карого [12, с. 15].

Свою подвижницькою багатогранною діяльністю Б. Грінченко мав право вслід за Т. Шевченком сказати, що історія його життя становить частину історії його Батьківщини. У часи заборон усього українського не тільки праця Б. Грінченка, а часто навіть його голос патріота був самотнім на всю Вітчизну. Через це він був звільнений із Чернігівського земства. У цей тяжкий період Б. Грінченко відважився на зухвалий експеримент: стати хоч на короткий час “тільки письменником”. Та нова робота знайшла його сама.

У 1902 р. Б. Грінченку запропонували взяти участь у створенні словника української мови, який планувала видати редакція журналу “Киевская старина” (К., 1882–1906 рр.). У зв’язку із цим родина Грінченків переїхала до Києва. Роботу над “Словарем української мови” нині можна назвати громадянським і творчим подвигом Б. Грінченка. Адже скласти словник української мови мріяли такі видатні діячі української культури, як П. Куліш, І. Нечуй-Левицький та ін.

Хоча частина словника вже була зібрана, весь тягар підготовки видання ліг на плечі Бориса Дмитровича та його дружини Марії Миколаївни. Завдяки їхній працелюбності, наполегливості, невтомності за два з половиною роки було здійснено роботу цілої наукової інституції. При цьому використовувалися матеріали, що були у розпорядженні журналу, і власні. Діставши згоду редакції “Киевской старины”, Б. Грінченко не лише упорядкував уже зібрані матеріали, а й додав тисячі нових слів, коментував їх за найавторитетнішими виданнями того часу. “Словарь української мови” у чотирьох томах вийшов друком упродовж 1907–1909 рр., а потім неодноразово перевидавався [2, с. 58].

Словник містить близько 68 тисяч слів української літературної та народної мови. Він охоплює етнографічні записи і літературні твори 1798 – 1870-х рр. [14, с. 837]. За визначенням авторів “Енциклопедії українознавства” ця праця є “найповнішим словником такого типу для української мови і одним із найкращих у словниковій лексикології” [15, с. 85].

Словник і дотепер не втратив своєї лексичної цінності. На думку фахівців, для української культури і науки він мав таке ж фундаментальне значення, як словник В. Даля для російської. На той час це було найбільше зібрання лексичних фондів української мови, що засвідчило європейський рівень культури українського народу, його тисячолітню історію.

Наголосимо, що за виконання цієї копіткої і вкрай складної роботи Б. Грінченку була присуджена Російською академією наук премія імені М. І. Костомарова. “Словарь української мови” увійшов в історію української культури як практичне втілення внеску Б. Грінченка у створення сучасного українського правопису. Запроваджену у словнику орфографічну систему було покладено в основу правописного кодексу української мови [4, с. 13; 2, с. 58].

Багатогранна діяльність Б. Грінченка спонукала його до того, що він у 1906 р. став засновником і головою (до 19 травня 1909 р.) культурно-освітнього товариства “Просвіта” у Києві. Своім головним завданням київська “Просвіта” вбачала формування і виховання освічених, національно свідомих громадян. Найбільш дієвим інструментом реалізації своїх намірів Б. Грінченко та його колеги – діячі “Просвіти” вважали друковане слово, акумульоване в книжках для найширших народних мас. Саме цей напрям діяльності став провідним у праці “просвітян”.

Перші чотири роки існування “Просвіти” були позначені потужною видавничою діяльністю. Так, “просвітяни” видрукували 170 тисяч примірників популярних брошур. Із них 13 тис розіслали безкоштовно, 45 тис продали, а інші десятки тисяч примірників передали Петербурзькому благодійному товариству видання дешевих і загальнодоступних книг, яке з 1898 р. займалося активною пропагандою української друкованої продукції [16, с. 7].

Офіційна реакція з боку царської влади на діяльність “Просвіти” була дуже суворою. Вбачаючи у видавничій і громадській діяльності товариства “просвіта” певну загрозу державному устрою, збори київського губернського присутствія (квітень 1910 р.) ухвалили його закрити, а відтак звільнити Троїцький народний дім (нині Київський національний академічний театр оперети), де воно орендувало приміщення, від небажаного квартиранта, який “не робив честі цьому домовласникові” [16, с. 7].

Загалом, саме київський період життя Б. Грінченка дослідники називають вершиною діяльності цього подвижника української ідеї.

Після подій 1905–1907 рр. Б. Грінченко взяв активну участь у створенні

освітніх організацій. Він об'єднав тих освітян Наддніпрянщини, які вболівали за рідну школу у Всеукраїнську спілку вчителів і діячів народної освіти. Коли у Києві почала виходити перша щоденна українська газета "Громадська думка", він опублікував статтю "Якої нам треба школи". Провідні українські педагоги вважали своїм обов'язком забезпечити майбутню національну школу підручниками.

Нині важко переоцінити зроблене Борисом Дмитровичем. І в наш час, як і за його життя, "в яку галузь українознавства не заглянеш, зустрінеш Грінченка", – наголошував письменник та активний діяч українського самостійницького руху І. Липа [17, с. 8].

Трагедія родини Грінченків почалася у 1908 р. Спочатку померла єдина дочка Бориса Дмитровича і Марії Миколаївни – 23-річна Настя. Через чотири місяці поховали її єдиного сина Володимира. І хоча Б. Грінченко намагався триматися, втрата найрідніших людей підточила його здоров'я, викликала загострення туберкульозу. Він був змушений виїхати на лікування до Італії, де у містечку Оспедалетті 6 травня (за новим стилем) 1910 р. на 47 році життя і зупинилося його серце. Це шевченківський вік. Доля зрівняла їх у значенні національної роботи. Смерть Б. Грінченка пробудила Україну. Багатотисячна процесія, що проводжала його на Байкове кладовище, була такою, як і за Т. Шевченком. Дата похорону Б. Грінченка теж Шевченкова – 22 травня. Марія Грінченко знала про ставлення свого чоловіка до Т. Шевченка, тож і ховали його в день Шевченкового перепоховання [17, с. 9].

Громадсько-політичний діяч С. Єфремов у книзі "Над могилою Бориса Грінченка" писав: "смерть невтомного працівника на українській ниві, Бориса Грінченка, показала, як цінив його працю й заслуги рідний край, коли все громадянство з верху донизу без різниці поглядів і переконаннів озвалося на цю сумну подію. У Львові скоро прийшла туди звістка про смерть його, над будинком "Просвіти" замаяла чорна короґва на знак національного трауру; товариства видали траурні оповістки. В Києві зараз же зібралось громадянство на пораду, і знаючи, що ховатимуть незабутнього небіжчика не де, як на Україні, а саме в Києві – вибрало похоронний комітет і ухвалили небіжчика коштом громадським, щоб цим виявити свою глибоку пошану й подяку за його вікопомні перед рідним краєм заслуги. З усіх усюдів до дружини, Марії Миколаївни, та до редакції "Ради", почали прибувати телеграми й листи з виразом почуття великому горю, що опанувало цілу свідому Україну" [17, с. 8].

У публіцистиці та літературно-художній критиці України кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли розгорнулася активна боротьба проти комплексу малоросійства за високий мистецький рівень української літератури, Б. Грінченко в "Листах з України Наддніпрянської" (1892–1893 рр.)

стверджував думку про неможливість для українського народу задовольняти свої естетичні потреби за допомогою російської культури, він сформулював вимогу забезпечити повноту духовного життя особи на українському ґрунті.

Боротьба проти комплексу малоросійства призвела до зростання національної самосвідомості, що значно піднесло ідею української державності, підготувало українство до національно-визвольної революції 1917–1920 рр. [14, с. 702]. Малоросійство як комплекс неповноцінності може бути, на нашу думку, подоланий лише з наповненням реальним змістом здобутої у 1991 р. Україною державної незалежності.

Борис Грінченко – великий патріот, вірний невтомний син України, як ніхто інший, заслуговує на вдячну пам'ять нащадків. Стверджуємо, що сьогодні Б. Грінченко повертається до українців.

У 2011 р. у Києві коштом студентів і викладачів Київського університету імені Бориса Грінченка та працівників освіти м. Києва було встановлено пам'ятник Б. Грінченку (скульптор М. Обезюк, архітектор М. Босенко) [4, с. 13]. Окрім того, рішенням Київради вулицю Ново-Пушкінську в Шевченківському районі міста було перейменовано на вулицю Бориса Грінченка [18, с. 19].

Борис Грінченко – унікальна особистість. Ми впевнені, що його дослідників чекає ще не одне дивовижне відкриття. Частіше згадуймо слова письменника М. Коцюбинського, адресовані не лише Марії Загірній, а й нам: “Нехай буде потіхою Вам, як і всій Україні, що він був серед нас, що його велика праця, його велика любов до народу не загинуть ніколи і в них він ще довго житиме серед вдячних нащадків” [3, с. 17].

Використана література:

1. *Губарєв В. К.* Історія України: універсальний ілюстрований довідник. – Донецьк : ТОВ ВКФ “БАО”, 2008. – 576 с.
2. *Дунаєва Л.* Безкомпромісний лицар національної ідеї // Рідна школа. – 2011. – № 3. – С. 55 – 60.
3. *Яременко В. В.* Борис Грінченко // Українська мова і література в школі. – 1963. – № 10. – С. 16-25.
4. *Килимник Ю.* Повчальна демонстрація людської порядності // День. – 2011. – 7-8 жовтня. – С. 24.
5. *Жулинський М.* Конкретне суспільство. Культурний фактор // День. – 2012. – 31 серпня – 1 вересня. – С. 24.
6. *Палладіна Т.* “Не бійся!” // День. – 2012. – 6-7 квітня. – С. 24.
7. *Кальницький М.* Київські гімназії сто років тому // Вечірній Київ. – 2012. – 13 вересня. – С. 32.
8. *Пастушенко Л.* Урок французької державності // День. – 2010. – 3-4 грудня. – С. 24.
9. *Веркалець М. М.* Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка. – К. : Знання, 1990. – 48 с.
10. *Осипчук Н.* Подвижництво родини Грінченків // Дивосвіт. – 2008. – № 4. – С. 17 – 19.
11. *Мовчун А.* Борис Грінченко у спогадах батька та дружини // Слово Просвіти. – 2013. – 21-27 лютого. – С. 16.
12. *Погрібний А.* Життя і творчість Бориса Грінченка // Диво слово. – 1994. – № 3. – С. 6 – 12.
13. *Рященко Д.* Грінченко Борис Дмитрович // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.

14. *Рященко Д.* Грінченко Борис Дмитрович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка (У персоналіях). – К.; Донецьк: Донеччина, 1997. – 320 с.
15. *Галайба В.* Чому закрили Київську “Просвіту” // Слово Просвіти. – 2013. – 11-17 квітня. – С. 16.
16. *Мовчун А.* Борис Грінченко: з нових досліджень // Слово Просвіти. – 2013. – 31 січня – 6 лютого. – С. 16.
17. *Сигалов А.* Київ у назвах // Україна молода. – 2012. – 17-18 серпня. – С. 24.

РЯЩЕНКО Д. Борис Грінченко: страницы жизненного и творческого пути.

В статье прослежен жизненный и творческий путь украинского писателя, просветителя и общественного деятеля Б. Гринченка (1836–1910).

Ключевые слова: педагог, писатель, общественный деятель, ученый, публицист, “Словарь украинского языка”.

RYASHCHENKO D. Boris Hrinchenko: pages of life and career.

In this article the life and career of the Ukrainian writer, educational and social activist B. Hrinchenko (1863–1910) are highlights.

Keywords: teacher, writer, social activist, scientist, publicist, “Dictionary of the Ukrainian language”.